

Володимир Янів

До проблеми інстинкту боротьби у творчості Шевченка

II

НЕ ВІЙНА ДЛЯ ВІЙНИ, А БОРТЬБА ЗА ОСНОВНІ ВАРТОСТІ

В усіх цих картинах війни нема натяку на характер війни, нема також безпосередньої згадки про помсту (про помсту буде мова окремо), але навіть при мінімальнім знанні української історії, ці картини мусять викликати враження, що дія є в і д п о в і д д ю на щось, а спеціальна жорстокість більшости з них відразу насуває підозріння, що йдеться про почуття кривди й помсти. Цей момент не безпосередньої дії, а відповіді на якусь кривду є й у “Тарасовій ночі”²⁴), є й у “Виборі гетьмана”²⁵), коли до боротьби (змальованої знову здебільша дуже жорстоко) взиває “*прелютая година на Україні*”, чи конкретніше ситуація, в якій

“виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаяться невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!...”

Дуже характеристично, що сліду *зистої спонтанної агресивности* в Шевченковій творчості сливе нема. Вона виступає чи не двічі тільки (в “І. Підкові” і “Гамалії”) при чому не треба забувати, що й “Гамалія” засадничо провадить наскок, який має “*братів визволяти*”. Але це вже сама акція є настільки динамічна й полонююча, що врешті-решт всі нею до тої міри захоплюються, що аж до висоти ідеалу підноситься зазив: “*Брати, будем жити, Будем жити, вино пи ги, Яни г ара бити, А курені к и л и м а м и, О к с а м и т о м крити*”. Сама війна починає отже виразно утотожнюватися із пригодництвом, із спеціальним стилем життя, зі здобичництвом. Цей самий елемент чистого пригодництва є в питанні Підкови: “*Де то быть роботи?*”, чи в його несподіваній децизії: “*Нехай ворог гине, Не в Синопу, отамани, Панове-молодці, А у Царград до султана, Поїдемо в гості!*”²⁶).

Звичайно, аналізований матеріал не дозволяє на висновки, чи це тому, що чистої агресивности мало в поезії Шевченка, що вона не характеристична для української вдачі, чи просто тому, що не було нагоди, щоб вона проявилася. Це ж самі обставини були такі, що треба було насамперед війни оборонної, чи війни за збереження певних цінностей, а не було можности поруч із ними вести ще й завойовицькі війни чи організувати здобичницькі походи. Але саме момент оборонної війни є дуже сильно зарисований: Цей момент є дуже виразний

²⁴) II, стор. 27 - 31; ситуація: стрічки 15 - 68; війна: 69 - 128, спеціально жорстокі описи: 109 - 128

²⁵) “У неділеньку, у святую”, IV, 139 - 141 зокрема рядки: 53 - 76

²⁶) II, 26/51-60

у названій “Тарасовій ночі”, коли Трясило, заки вступив у бій, обіз-
вався “Гіркими сльозами: “Бідна моя Україно, Стоптана ляхами’...”
Ці самі нотки у великій промові благочинного із “Гайдамаків”²⁷⁾:

“А ви Україну ховайте,
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича і досі
По жар не гасне, люди мруть,

Конають в тюрмах, голі, босі...”
“Горе, горе!
..... Страшний суд
Ляхи в Україну несуть
І зарідають чорні гори”.

Щойно після цих і подібних картин наступас, як логічний висно-
вок, зазив до священної боротьби. Також цей рефрен, який повторя-
ється “*Ні жида, ні ляха!*”²⁸⁾ свідчить виразно, про що йдеться: про не-
залежність, про волю. Тому і “Кавказ”, який підходить не безпосеред-
ньо до нас, а до Черкесів (хоч, звичайно, аналогія є настільки сильна,
що самі зазиви до боротьби мають зобов’язуючу силу й для українців),
завзивас до оборонної боротьби й співає осанну борцям: “*Борітеся —
поборете, Вам Бог помагає; За вас сила, за вас воля І правда свя-
тая!*”

Оборонна війна, яка таким чином стає центральним мотивом твор-
чості Шевченка, близько зв’язана з питанням боротьби за якісні ва-
р т о с т и, і вона далеко від боротьби для боротьби. І ось виразний мотив
б о р о т ь б и з а в а р т о с т і приходить частіше: “*Віру рятувати*”
збирається Тарас Трясило²⁹⁾. “*Не кишені трусить*”, а “*братів визволя-
ти*” ідуть козаки із Гамалією³⁰⁾. Можна спорити із апотеозом Гуса,
але й він у шевченкових очах стає “*за євангеліє правди, за темні лю-
ди*”³¹⁾. Навіть образ крайньої жорстокості, зарізання дітей Гонтою,
намагається Шевченко роз’яснити певною вартістю, — засадою: “*не
я вбивало, а присяга*”³²⁾.

Досі сказане можна коротко зрозумувати: Шевченко сам, як ди-
намічна натура, любить у картинах війни, і він оспівує минуле ге-
ройство справжніх лицарів, щоб заохотити до війни сучасників, які
затратили козацького духа. При тому в основному схвалює він тільки
оборонну війну, чи війну за вартості, а немає апотеози завойовництва,
імперіалізму. Щонайвище є деяке зрозуміння для пригодництва, але
й воно доволі невиразно зарисоване.

ТРАГІЧНЕ ВІДЧУВАННЯ БОРОТЬБИ

Коли однак хоробрість предків перевелася, то цікаво простежити,
як це так сталося, чи пак точніше проаналізувати вдачу українця саме
під аспектом боротьби й войовничості. В усій творчості Шевченка вра-
жає одне: при багатьох величній і могутніх картинах боротьби основ-
ний тон боротьби, за дуже малими винятками, залишається темний,
навіть понурий. Це не надмір внутрішньої енергії неминуче пхає нас
в обійми боортьби, як великої пригоди, як справжньої насолоди, як
цастя, а тільки відчуття війни як конечности, як морального імпера-

27) II, 85-86/1150-1195

28) II, 90/1338

29) II, 29/70

30) II, 158/43-45

31) III, 54/104-105

32) II, 117/2273-2274

тибу каже нам жертвувати справжнім щастям для обов'язку. Цей обов'язок часто приходиться окупити болючими жертвами, а жаль за тими жертвами спричинює, що тло є темне, безрадісне, без насолоди ризику, без щастя боротьби для боротьби. З морального боку саме така постава є впорядку, а навіть можна б сказати, що етично саме таке розуміння війни є правильне (якщо при тому не було б захоплення деякими дуже драстичними виявами жорстокости, як вияву помсти). Але саме така постава таки свідчить, що інстинкт боротьби для українця не надто характеристичний, бо він аж ніяк не виявляється в чистім конкістадорстві, в насолоді бою.

Можливо, що цей темний тон у боротьбі зумовлений історичною долею, яка нам не поскупила невдач; а втім це може й вияснювати, що постійні невдачі призвели до послаблення інстинкту боротьби, бо ж важко боротьбою захоплюватися, якщо вона не дає бажаних вислідів. Але не про інтерпретацію ідеться, не шукання причин нам важливе, — ми тільки констатуємо факти (бо ж інтерпретація могла б бути саме протилежна, що ми стрічаємо скрізь невдачі тому, що ми мало войовничі...)

Трагізм боротьби лежить у якійсь дивній приреченості на смерть. Боротьба не ввижається, як перемога, а як трагедія — особиста, родинна, — трагедія тісно пов'язана з неудачею. І тому при працянні молодого козака, який за звичаєм іде на Січ, *“всі троє разом за ридали”*³³). Бо козакування це перш-за-все смерть, яку Шевченко в різних формах оспівує: чи то співчуваючи дівчині, до якої козак не вернувся, поїхавши на *“криваве залицання”* й на козацьке весілля³⁴), чи описуючи таки просто смерть і похорони, як весілля із могилою³⁵).

“Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.

На весілля товариство
Вийде погуляти,
Та понесе самопали,
Викотить гармати...”

Навіть захвалюючи боротьбу, Шевченко починає її опис від того, *“як ховали козака в зеленім байраці”*. Це трагічне призначення смерті для козака досягає іноді рідкої насичености, яка нагадує античні мітичні трагедії, коли доводилося ставати на прю з таємничою всепотужною майрою: Так напр. у картині того старого вже й німечного козака, який все віддав Україні, і майно і синів, але сам не здужав вже йти у поход, не здужав *“встать, руки на ворога піднять”*. Та проте умовини таки приневолити його піти відшукати трьох синів в козацькій обозі, і там з ними укупі й полягли. І як конклюдія:

“Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго!”³⁶)

І це про ті могили *“з старцями божими по селах правдива дума не в села між людьми ходить”*. Подібні картини ще згущуються, коли ідеться про трагедії, що межували із національною катастрофою, як

33) III, 72/326-327

34) “Хустина” — IV, 41/16-18

35) IV, 184/21-28

36) Місяця із “Буває, в неволі” — IV, 225-228/80-81, 120-123, 27-29, 131-134

у випадку Берестецького поля, яке “на зотирі милі мене славні Запорожці своїм трупом вкрили”, при чому трупу було так багато, що гайвороння клювало тільки очі, а трупу не хотіло”³⁷⁾!

При тому може бути цікаво, що напр. неудачі поляків після катастрофи другої половини XVIII. ст. і пов'язане із ними терпіння призвело до спеціального культу терпіння, який отримав навіть окреме окреслення (церпенніцтво). Сліду того культу нема в Шевченка: смерть і терпіння є трактовані тільки в площині певної конечности, певного обов'язку, але вони не мають вартости самі у собі, їх ніколи не підносять до висот ідеалу.

Велике терпіння, зв'язане з війною, доводить навіть до засудження козакування, як пригодництва. Козак, який пішов “слави добувати”, залишивши “сиротою” старенькую матір, — “н е р о з у м н и й”. Його ї жде заслужена кара: каліцтво й самотня старість³⁸⁾.

Тому ї засуджена несправедлива війна, ведена ради ненаситного бажання слави одного з царів:

“У поле вийшли худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх;
А в городі младії вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя
Кленуть...”³⁹⁾

ПАСИВІЗМ СУЧАСНИХ

Коли боротьба та війна для Шевченка і, на його погляд, також для предків, — “славних прадідів великих”, як етична вартість мала певні обмеження, тоді одною з основних причин цілковитої невдачі войовничости в “правнуків поганих” є нестача вольовости, яка доходить до глибокого пасивізму. Цей пасивізм молодий Шевченко відчуває навіть сам в собі. Його перший Кобзар починається ще не протестом, не апелем, але спогодом і сумом, при чому одночасно в творчості звучить песимістично оте: не вернеться минуле, повторене розпачно у присвяті Основ'яненкові⁴⁰⁾.

“Поборовся б і я, може,
Як би малось сили,
Заспівав би, — був голосок,
Та позики ззіли”

Є це почування виразніше сформульоване, при чому Шевченко хоче тільки щоб ще раз усміхнулося його “серце на гужині” (радіючи новим добрим твором Квітки), “ноки ляжучу в гужу землю в гужій домовині”⁴⁰⁾. Таким чином видається Шевченкові, що він насамперед вмє за Україну тільки плакати чи проливати сльози⁴¹⁾. Звичайно, ці вислови почасти можна вважати літературною манєрою, зокрема

37) IV, 137/6-12

38) IV, 149-150

39) IV, 73/40-48

40) II, 22-24/32-37; 70-74; 102-104

41) II, 8-9/67-69; 12-14/27; 61-62; 81

коли зважити цілий сильно почуттєвий тон романтизму. Але це не тільки манера, коли напр. врешті-решт сам таки Шевченко здає собі справу, що “журбою не наклигу собі доли”, коли потім знову повторяє, що “журба не поможе”⁴²), коли певен пасивізм вдачі доводить до того розпачного виклику: “Скажи, що робити: Чи молитись, чи журити сь, Чи тім’я розбити?”⁴³).

Часом, навпаки, чорні картини й чорні думи доводять до бажання ще більшого забуття, як у тім вимовнім восьмистику: Чого мені тяжко?, коли врешті поет доходить до висновку: “А люд нависний, Нехай скижснє... За к р и й, серце, озі!”⁴⁴). Цей пасивізм сам Шевченко у собі переможе, але він його тривожить у народу, як цілості. В глибокій алегорії “Великого Льоху” три лірники, як зображення українського суспільства, скоро стомляються:

“Та цур йому!
Лучче полягаєм
Та виспимось! День великий
Ще будем співати”⁴⁵),

Каже перший, а третій згідливо притакує:

“І я кажу. Помолимось
І будемо спати”⁴⁶)

Вони навіть пісні співають по пасивності, по інерції, бо “їх навгли”, а не з внутрішньої потреби, з вогню переконання!

“Проспав еси степи ліси
І всю Україну”⁴⁷),

звертається Шевченко до Чигирина, як до уосіблення нашого загалу. Коли у світі творилася історія, про яку згодом оповідається, то тоді “ми сиділи нишком, слава Богу!”⁴⁸).

Тому так дуже вражає самохвальба сучасних, які чваняться минулим безреальної охоти зробити самим щось⁴⁹). Тому з великих діл незабутих дідів наших нічого не лишилося.

І саме нестача вольовости у сучасних призводить вже переробленого, дидактичного Шевченка до протесту, який перемагає свій власний пасивізм:

“Страшно впасти у кайдани,
Умірає в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути на вік-віки
І сліду не кинуть
Ніякого...”⁵⁰)

Це місце сказане з таким переконанням, що просто видається, що поет писав це своє “кредо” під безпосереднім враженням баченого й то-

42) II, 9/76-77, 98

43) III, 46/26-28

44) III, 45

45-46) III, 97/472-478; 98/528

47) III, 13/41-42

48) IV, 55/207-208

49) “Посланіє”, зокрема III, 126-128/126-193; 129/230-235

50) “Минають дні” — III, 145/21-27, зовсім подібно: І виріс я на чужині: IV, 114/43-46: “Погано дуже, страх погано В оцій пустині пропадать, А ще поганше на Україні Дивитись, плакати — і мовчати”. При тому цікаво, що зовсім аналогічний образ перед засланням і на засланні!

му глибоко відчутого. Для того вповні можна зрозуміти те пізніше священне обурення на вид українського збайдужіння, яке спалахне у “Юродивім”:

“А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підвіжки царській, лакеї.”⁵¹⁾
.....
“Не сотні вас, а мільйони
Полян, дубелів і древлян

Гаврилч гнув во время оно;
А вас, моїх святих княн,
І ваших чепурних княнок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і бай дуже.”⁵¹⁾

У ствердженні особистого переходу Шевченка від початкової пасивності до активізму маємо до діла вже не з питанням його поглядів, але його постави, більше важливої для його особистості вдачі, ніж для національної етнопсихології. Можна ще хіба додати, що символічним виразником тієї переміни може бути заступлення картини “сіяння сльоз” чи “сіяння плачу” — картиною “сіяння горя”⁵²⁾.

НЕПОКІРЛИВІСТЬ ШЕВЧЕНКА

Особиста постава поета цікава також з аспекту самого інстинкту войовничості, при чому й тут не можна робити генералізаційних висновків, за винятком хіба одного, що і така постава як у Шевченка серед українців можлива. В даному випадку спеціально цікавить нас постава Шевченка у в'язниці, наскільки змінилася його особиста динамічність. Є деякі місця, які могли б свідчити про моральне терпіння, що веде до зниження лету. Так напр. є місця, які могли б свідчити, що Шевченко жалів за тим, що зважився на діяльність, яка довела його до заслання. Тут не говоримо про з а г а л ь н и й пригнічений настрій, бо цьому присвячена окрема студія⁵³⁾. Але є місця виразніші, ніж сам тільки настрій, як от: Ще таки в казематі в Петербурзі, жалючися, що “в неволі тяжко”, Шевченко каже дуже виразно, “*що дався дурням о дурить, В калюжі волю ут о п и т ь*” і тому він проклинає “*свій дурний розум*”⁵⁴⁾. А до “утоплення волі” привела його боротьба, змагання. Нарікаючи теж на свою недосвідченість, жаліється поет одночасно, що дав себе втягнути в боротьбу. Коли хтось хотів би сумніватися в правильності такої інтерпретації місця, то з ним дуже гармонізує виразно друге, яке менше особисте, але більше вимовне щодо певного сумніву в доцільності боротьби. Ще таки в першому році неволі, отже вневдзі після петербурзького в'язнення в Орській кріпості, Шевченко пише⁵⁵⁾: “*Котилися І наші козаки Дурні голови за правду, За Віру Христову, Упивались і гужою І своєї крові*”. Інши-

51) Видання Рад. Письм. том II, стор. 313, 314. Звертаю увагу на генералізацію ствердження (мільйони полян, дубелів і древлян). Зовсім подібне місце у. “Якось-то йдучи уночі”, там же, стор. 405:

“Якби-то, думаю, якби
Не по х и л и с я р а б и . . .
То не стояли б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра, і був би брат.

А то . . . нема тепер нічого,
Ні Бога навіть, ні лів-Бога,
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуємо та плачем . . .”

52) Кавказ — III, 122/168-169

53) пор. В. Янів: “Сліди в'язничних переживань у шевченковій поезії”; Визвольний Шлях, кн. 1 (76) за січень 1954, стор. 33-43.

54) III, 192

55) Сон — IV, 27/90-95

ми словами: терпіння вперше призводить сумнів у доцільність війни, змагання, як це виразно видно із дальшого місця “Сну”: “А полугзали? Ба, де то! Ще гіршими стали!”⁵⁶). Послідовно, отже, поет пише, щоб його друг⁵⁷) остерігав своїх малих діток, “щоб не вгились Змалку віршувати”, а якщо навіть буде дитина віршувати, то хай віршує тільки для себе, “щоб не довелось, брате, / Йому каратись, як я тепер, у неволі, Караюся, брате”. Подібно, присвячуючи вже по засланих вірш уродливій доні о. Крупіцького і прирівнюючи її до Мадонни, поет наперед хоче їй побажати, щоб вона подібно принесла “святе слово” — пророка, але зараз потім додає: “Ні! ні! Крий Боже! Розіпнуть, В Сибір в кайдани поведуть!”⁵⁸).

Вправді Шевченко навіть в хвилині найчорнішої розпуки відразу застерігається, що в нього “немалодушіє в неволі, Внозі сльози тогит”, а правдивою причиною розпуки є екзистенціальний страх, що поет досі нічого не зробив (“неначе по лісу ходив!”), що отже його розпука впливає насправді з його динамізму, з його охоти дії⁵⁹), але це основного не міняє: сумнів у доцільність боротьби існує. Апелю до боротьби не є такий голосний, як передтим.

Проте треба відразу сказати: Ті місця виняткові, і вони ні з погляду індивідуальної ні колективної психології не істотні. Нема, мабуть, людини у світі, серед ніякого народу й ніякого середовища, яка б не знала хвилини сумніву, зокрема у так складній і безнадійній ситуації!

Натомість в самого Шевченка є, навпаки, місця, які заперечують хвилину зневіри чи вагання. Їх до-того багато більше, ніж місць, що свідчили б про зневіру. Але їх значення, крім цього у тому, що поет був свідомий, що йому грозить за його непокірність, за його завзятя, за його витривалість.

І тому ми майже рівнобіжно із поетовим жалем, що “дався дурням одурить”, маємо й оте непокірне: “Караюся, музуся, ... але не каюся”⁶⁰). В одній із найбільше зворушливих в’язничних поем, писаній під Різдво, на згадку великого свята в далекій Україні — поруч із малюнком справді виняткової туги за волею — таки і кажеється: “на те й лчи х о, Щоб з тим лихом битись!”⁶¹), безпосередньо потім, зачинаючи на початку 1849 р. свою третю захлявну книжечку, Шевченко просто й каже, що він і надалі “мережатиме” свої вірші:

“... розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають...
Та вже нехай хоч розіпнуть!...”⁶²)

Рік, що зачався тим упертим “Eppur si muove”, позначився зараз таки впевненою заявою: “та не продамся нікому, в найми не най-

⁵⁶) III, 27/96-97

⁵⁷) А. Козачковському — IV, 45/31-44

⁵⁸) Рад. Письм., II, стор. 329, “Така, як Ти, колись ліля”

⁵⁹) знову з поеми А. Козачковському, перше місце у цит. виданні тільки в додатку, IV, стор. 288, доповнення по стрічці 100. Його жаль, що “нічого не зробив” — IV, 47/102-114

⁶⁰) “О думи мої” — IV, 33/3

⁶¹) Х. Лазаревському — IV, 164/37-38

⁶²) “Неначе степом чумаки” — IV, 165/4-10

муся”⁶³). І коли далеке докільля є непостійне і його забуває, то навіть вражений і огірчений поет, добре розуміючи нестрозівість збірноти (“а ни громаду хог наплюй, — Вона капуста головата”), хоче себе закувати “в дулевину” (тоб то сталь), і повторяє: “А все таки й люблю, Мою Україну широку..”⁶⁴).

Навіть його мовчання в рр. 1850-57 тільки потверджує ту непокірливу настанову, бо у вірші поет м у с і в б у т и с о б о ю, він не міг скрити свого погляду, який згодом приводив його над беріг провалля⁶⁵). Але зразу ж по звільненні виявляється його незмінна постава не тільки в повторенні своїх попередніх п о г л я д і в, але й у цілому то н і, у цій їдкій сатирі, яка, як відомо, коштувала його не тільки волю, але й спричинилася до спеціального жорстокого присуду. І саме цей тон такий важливий для відчитання непослабленого інстинкту воїнськості у Шевченка. “Юродивий”, — “козак із мільона свинопасів”, який “сатрапа в м о р д у з а т о п и в”⁶⁶), це рідний брат того “п’яного” із “Сну”, якому верзєз “ведмідь”, що нагло перемінявся у ведмедика, а біля нього “жінозка небога, мов опеньок засушений”. Також малюнок всемогутньої Катерини, тої “второї”, яка першому пам’ятники ставила, dokonуючи Україну⁶⁷) тої “голодоні вовгиці”⁶⁸), зовсім не змінився після заслання. Це ж у Петербурзі, під датою 20 жовтня 1860 р. написано:

“Хоча лежачого й не б’ють,
То і полежать не дають
Ледачому... Тебе ж, о, суко,
І ми самі, і наші внуки,

І миром люде прокленуть...
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила...”⁶⁹)

Послідовна агресивність у тоні й формі кожному сама кидається увічі! І всякі додаткові коментарі при повній однозначності були б зайві.

Коротко: життєва п о с т а н о в а Шевченка вповні в даному випадку гармонізує із його п о г л я д а м и, і діяння соціального інстинкту боротьби у ньому наглядне, з тими обмеженнями, на які вказано вгорі (розуміння боротьби не як стихії, а як обов’язку).

ПРОБЛЕМА НЕНАВИСТІ І КОСМОФОБІЯ

З інстинктом боротьби зв’язана низка п о х і д н и х диспозицій, душевних переживань чи явищ. До них належить насамперед н е н а в и с т ь (звичайно, до ворога). Як треба вже із сказаного надіятися, ненависть виразно зарисована у творчості Шевченка. Вона видна вже в останньо цитованих уривках, зокрема про Катерину. Ця ненависть степенується в певному змислі до засади у того роду програмовій поемі, якою є “Великий Лях”. В алегоричній формі ненависть представлена як обов’язок чи наказ, коли “душі” караються за те, що вони ворогові

⁶³) IV, 183 “Як я маю журнитися”

⁶⁴) IV, 201/47-56 “Хіба самому написать”

⁶⁵) Пор. згадану студію у Визв. Шляху.

⁶⁶) “Юродивий”, написаний по звільненні 1857 у Нижнім Новгороді, Рад. Письм. II, 313-316

⁶⁷) Відомі картини із великого “Сну”

⁶⁸) “Великий Лях” — III, 87/168

⁶⁹) “Хоча лежачого...” Рад. Письм. — II, 397, Той самий їдкий над царями у “Якось-то йдучи у ночі” (Рад. письм. — II, 405): “Псарі з псарятами царять”.

дорогу несвідомо “вповні” переходили, що немовля “*лютому ворогові України*” приязно всміхнулося. Ненависть до ворога прибирає дві різні форми: ксенофобії й завуження власного поля свідомости, коли все зв'язане з ворогом мусить бути зле, чи коли у ворога бачиться саме тільки зло (і коли контрастиво ми склонні власний нарід ідеалізувати). Всі ці форми ненависти виступають у Шевченка.

Коли султан мусить бути “ледачим”, коли “ледачим” чи “вражим” є також лях, коли татарин є “поганим”, а жида “прокляті”⁷⁰), то в цих висказах є заодно слід ксенофобії, що й виеліміновання критицизму щодо оцінки ворогів. Ця ненависть звучить у вислові: “*Стени мої за-продані жидови, німоті*”, при чому згідність вислову є вже у самій збірній назві “жидова”, “німота”; подібно змальований у Гайдамаках “і лях, і жидо в и н” (із згідливим закінченням!), які “*горілки, крови упивались, Кляли схизмата, розпинали*”. В цьому ж стилі кілька стрічок говориться, що “*Ляхи заснули, а юди Ще лігать гроші*”, при чому назву юдеїв мішається зумисне з іменням Юди. Не диво, що як основна прсграма є з'ясоване “*Ні жида, ні ляха!*”⁷⁰). І послідовно навіть у “Неофітах” “Юдея”, яка нічого вже не мала спільного з Україною, є “мерзенна”⁷¹). Тому “Ляхи, уніяти” є порівняні до галичі, а їхнє панування — це панування “поганців”⁷²). Тому ідка сатира на німців у “Послані”, “куций німець узловатий, який на Січі “картопельку садить”, — на Січі, яка “Німотою поросла”⁷³). В цьому ж стилі зненависти й погорди до ворога й сатиричні картини із “Сну”.

На тому тлі легко зрозуміти й нахил до генералізації, яка утотожнює ворога із злом, його вчинки із злочинами. Так м. ін. без ніякого нюансування зображені “конфедерати”, які є за-одно свавольники, порушники ладу, п'яниці, розпусники, жорстокі антисеміти, розбійники”⁷⁴).

ГЕНЕРАЛІЗУВАННЯ У ВІД'ЄМНОМУ МАЛЮНКУ ШЛЯХТИ

Треба при тому нагадати, що національний момент є дуже з'єднаний із соціальним, і зокрема в чорних барвах змальовані “пани”, насамперед утотожнювані із польською провідною верхівкою. Ця генералізація посунена настільки далеко, що в творчості Шевченка не находимо ніякого винятку шляхетного пана, а всі вони представлені, як крайнє від'ємні типи. Справа чисто соціального питання цікавить нас радше з іншого аспекту, і вона буде окремо розглянена, як проблема тенденції до затирання соціальних різниць, а на тому місці порушена тільки в зв'язку з загальною проблемою ненависти, яка впливає із ворожнечі, насамперед національної, і яка призводить до генералізованих оцінок.

⁷⁰) Вислови з наступних місць (по черзі): Гамалія — II, 159/71; Марина — IV, 96/50; Гайдамаки — II, 81-83 і 1030-1031, а далі Швачка, IV, 127, двічі — стрічка: 8 і 11 так само: Тарасова Ніч — II, 29/93 та стрічка — 97: Кляті; Іржавець — IV; 31/31; Швачка — IV, 127/4

⁷¹) Цитати по черзі: з: Розрита Могіла — III, 10-11/29-30; Гайдамаки — II, 87/1220-1222, 87/1229-1230, 90/1338; Неофіти — Рад. Письм. II, стор. (398 II розділ)

⁷²) Тарасова Ніч — II, 28/57-58 і 28/35-36

⁷³) Посланіе — III, 126/98 і 128/176-177; Великий Льох — III, в тексті: 92/307 є “жидовою”, а “німотою” в доповненнях на стор. 223, у варіанті стрічки.

⁷⁴) III-тій розділ Гайдамаків (II, стор. 65-69).

Зв'язок ресентименту національного тісно з'єднаного з соціяльним виразно зазначений у згїрдному з'єднанні окреслень: "ляшки-панки", яке то з'єднання у Тарасовїй ночі виступає своєрїдним рефреном чотирь рази⁷⁵⁾. А коли старий козак ще й по смерті хоче мститися за ганьбу своєї доньки за сваволї польської п'яної солдатні ("драгунів") і "ксьондзів", тоді клянеється:

"Дай мені
Хоч колинебудь, Боже Милий,
На світ Твій виглянуть з могили
Спряжу всю шляхту на вогні!"⁷⁶⁾

Є одне місце, де Шевченко свїдомий того, що йому можуть зробити закид:

"Сказали б, що брешу:
Що на панів, бачиш, сердитий,
Та все таке і пишу,
Про їх собачїї звичаї",

але проте тенденція до генералїзації є виразна, бо зараз таки далі по цїм вступї, поет стверджує в категоричний спосїб:

"І звїр того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте. Закони
Катами писанї за вас,
Та вам байдуже!"⁷⁷⁾

Тому послїдовно усе що від панів, то є погане, зле, морально від'ємне. Малого хлопця беруть до малих паничів-однолїтків ляхів⁷⁸⁾ до панських кїмант, на забаву, то вони "як ті щенята, покусали Не одного мене мали". Їх мати, та сама, що його хлопцем на покої брала, згодом не хоче йому дати волї, і навіть не пускає в москалі, а тїльки примушує працювати на рїллі. Її чоловік, а може таки якийсь інший пан, якого вона тримала собі для задоволення своєї розпусної вдачі, — "старої панї бахур сивий" пускає покриткою його суджену саме тоді, як вони хотїли побиратися. Паничі, вже дорослі, "В дворї гуляли, в карти грали" "Та молодих дївчат в селї, Мов бугаї перебїрали, З в и з а й н е, паниги"... Ця картина моральної гнилі послїдовно продовжена й поза смерть, яка наступає у вислїді помсти: "Всі полягли, мов п о р о с я т а В б а г н і смердягому..."⁷⁸⁾.

Тому навіть, якщо є якісь позитивні риси в пана, то вони або поверховї, або нещирї, призначенї на самохвальбу: так напр. гостї у князя, вихваляють його (звичайно, по п'яному), що він "І патріот, і брат убогих!", а він тимчасом: "...убогих брат, дозку й телизку однімає у мужика..." А благородність його дружини в тому тїльки, що — з нижчого стану — проти волї баьтків, (мовляв "вгору не залазь") втекла й з ним повінчалася⁷⁹⁾.

І тому, як певна синтеза тих виразно генералїзованих поглядів на панів, ляляється те "подражанїє" із Святого Письма:

"Воспlach, пророчє, сине Божий!
І о князях, і о вельможах
І о царях отих. І рци:
Нашо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?"⁸⁰⁾

75) II, 30/107, 109, 111, 117

76) "Буває, в неволї", Рад. письм. — II, стор. 270

77) "Марина" — II, 95/4-7, 1519

78) "Варнак" — IV, 67/115; 65/43-50 і 62-64; 66/90-92; 57/105-110; 57/127-128

79) "Княжна" — IV) стор. 8-20, зокрема стрїчки: 77-81 і 8695

80) "Подажанїє Іезекїїлю", Рад. Письм. — II, 362-363